MIHAI GHERMAN

LEXICOGRAFIE ŞI GRAMATICĂ ÎN *DICŢIONARUL* LUI TEODOR CORBEA

Redactat cândva între 1691 şi 1702, *Dicţionarul latin-român* al lui Teodor Corbea este cel mai mare inventar lexical al limbii române vechi. Este o sursă pentru cercetarea istoriei limbii române şi, prin caracterul ei enciclopedic, o sursă inestimabilă pentru studierea orizontului cultural românesc în epoca lui Constantin Brâncoveanu. De asemenea, din punctul de vedere care ne interesează în acest articol, putem susține că este prima lucrare lexicografică având la bază bune cunoştinţe de gramatică.

Prin intermediul modelului său, *Dicţionarul latin-maghiar* al lui Albert Szenci Molnár, a preluat o mare parte dintre indicațiile gramaticale ale acestuia. Este notată categoria gramaticală la o serie de prepoziții *(a, ab et abs,* praepositiones *de la),* interjecții *(ah!* interj. *ah! oh!; aha!,* interj. *zicu când în mânie suduim pă cineva, aha!),* adverbe *(aforis,* adver. *de afară)*. În cazul substantivelor se notează genul şi formele genitivului *(abactio, -onis,* g.f. *gonire; abactor, -oris* g.m. *fur, care mână vitele de furat; abacus,-ci,* g.m. *masă de bucătărie, scaun de păhară, de socotit sau de prânzâre)* şi, acolo unde este cazul, şi numărul *(Abae, -orum,* g.f.pl. *num. oraş al ținutului Foței; adversaria, -orum,* g.n.pl. *foaie sau cărticică în care omul unealte însămnează, pă care apoi în cărți rânduiaşte)*. În cazul verbelor se notează unele dintre formele lor *(abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; affundo, -is, affusi spre dâns umplu, spre dâns vărsu; aggemo ,-is, -ui mă tânguiesc (spre ceva), mă bocescu, gemu (spre ceva); ambio, -is, -ire ocolescu, pohtescu, împrejuru; cedo,-is, cessi îngăduiescu, loc dau; cedo*, verbum deffectivum *spune, adă înainte sau adu încoace)*. La adjective sunt notate formele de masculin şi feminin, precum şi alte indicații morfologice, dacă este cazul *(abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; abnormis, -e fără de ispravă)*.

Dicționarul latin-maghiar a fost preluat însă selectiv de către Teodor Corbea. Faptul că el a considerat ca fiind importantă definirea unor noțiuni de gramatică, dând dovadă de solide cunoştinţe în domeniu, este cu atât mai semnificativ pentru stabilirea orizontului lingvistic al autorului. Astfel, în încercarea de a defini diferite noțiuni ale gramaticii, întâlnim formulări precum: *verbum*, g.n. *grai, cuvânt, zâsă; verbulum*, g.n. *vocula cuvânțăl, grăişor, vorbuliță; triptoton*, g.n. *cuvânt numai cu trei casusuri în declinațiile grammaticei; syllaba*, g.f. *încleştarea slovelor, silavă; syllabatim*, adv. *pă silave*. Corbea are o bună inițiere în ştiința gramaticii: *grammatica*, g.f. *învățătură de slove; grammaticus, -a, -um grammatic, -că, care*

DACOROMANIA, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 161–164

BDD-A1858 © 2000-2001 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:00:02 UTC)

bine înțeleage la grammatică; despre etimologie: *etymologia*, g.f. *grăire dereaptă, arătarea rasărirei cuvântului; etymologus*, g.n. *grăitori derept, care chiteaşte fiinţă cuvintelor*; despre diftong: *diphtongus*, g.f. *împreunarea sau înjugarea doaor slove glasnice*; vocale: *vocales*, g.f.pl. *slove făcătoare de glas, slove glasnice; vocalitas*, g.f. *glăsuire, sunet glasnic*; caz: *antiptosis*, g.f. *punere unui casus (căderi) pentru altă căderea; aptoton*, g.n. *graiul fără*[1] *de casus (căderi)*; vocativ: *vocativus, -a, -um scil. casus chiemători, -re*.

De multe ori se preiau comentarii filologice referitoare la folosirea unui anumit cuvânt în limba latină: *abstulo, pro extollo, apud Diomed; Baucis,* g.f. *o muiare săracă, ad Ovidium; apella fără piiale, jidov; Horat. credat judaeus apella repetundae, -arum, repetundis,* g.f.pl. *duos tantum casus habet cearerea banilor şi moşiei (ţărei), care domnii cei de pământul nostru au luat de la noi;* etc.

La fel de interesante ni se par încercările lui Corbea de echivalare, cu mijloacele oferite de limba română, a unor verbe iterative sau cu nuanţă modală: *ostento, -as arătătorescu, arătu, mă trufăşcu; pulsito, -as lovitorescu, bătătorescu, clănţălescu; pulso, -as batu, bătătorescu, clănţălescu, hodorogescu; quadruplor, -aris vânzătorescu; quaerito, -as, -are cercătorescu, întrebu; quatito, -as lovitorescu, sfărămătorescu.*

Semnificativă este notarea deliberată a unor forme dialectale: *vitrum*, g.n. *stâcla, glajă (olteneaşte*[2]*),* deşi, prin înseşi condiţiile în care a fost alcătuit[3], *Dicţionarul* lui T. Corbea depăşeşte o anumită bază dialectală, fiind, în mod intenţionat, un cumul al formelor lexicale cunoscute în Ţara Românească, Moldova şi Transilvania. În condiţiile în care limba literară era în curs de formare, Corbea enumeră cuvinte pe care le-a întâlnit în diferite regiuni româneşti, preferând, se pare, ordinea dată de circulaţia respectivelor cuvinte, dar ţinând cont şi de o explicaţie etimologică pentru lexicul românesc *(pars, -tis,* g.f. *parte, bucată, codru; miticus, -a, -um ciungit, -ă, spetit, -ă, chilit, -ă; calcearium,* g.n. *îmbrăcământ de picioare, ciobotă, bătuşă, călţun, cizmă; apocrotus vârtos, uscat, ştiucuros; caespitius, -a, -um bucăţos, -ă, ştiucos, -ă, de bucată, de ştiuc* etc.).

Dar Corbea nu defineşte numai termeni de gramatică (fonetică etc.) din cuvintele-titlu latine, ci îi foloseşte şi în textul românesc. Astfel, autorul vorbeşte despre *slove glasnice,* numite şi *vocalis* sau *vocalisă* (la plural *vocalisuri*), şi *neglasnice,* numite şi *consonă* (la plural *consone*), în definiţii precum: *positio,* g.f. *punere, iară la grammatici iaste când după o vocalisă doao consone să urmează şi să zâce positio; diphtongus, împreunarea sau înjugarea doaor slove glasnice.*

[1] Scris: *fă*.

[2] Primele manufacturi de sticlă din România au fost cele de la Porumbacu – Făgăraş; „olteneaşte" se referă, deci, la Ţara Oltului, şi nu la Oltenia.

[3] De origine braşoveană, Teodor Corbea ajunge secretar pentru limba latină al lui Constantin Brâncoveanu. Dicţionarul său este redactat „*din plata părintelui Mitrofan*". Este vorba de episcopul Mitrofan al Buzăului, diortositorul *Bibliei* de la Bucureşti, care, înainte de refugierea sa în Ţara Românească, fusese, în calitate de episcop al Huşilor (1682 – 1686), unul dintre cei mai importanţi colaboratori ai mitropolitului Dosoftei.

BDD-A1858 © 2000-2001 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:00:02 UTC)

Din domeniul morfologiei, menționăm folosirea următorilor termeni: *casus* şi *căderea* „caz", *declinație, a declinălui, adverbium, pătimitor* „pasiv", *făcător* „activ", *pronomen, nume, verbum, gherundium, neam* „gen", cu ajutorul cărora defineşte diferite noțiuni, precum: *diptoton,* g.n. *cuvânt cu doao căderi, cazusuri; verbalis, -e de la verbum; triptoton,* g.n. *cuvânt numai cu trei cazusuri în declinațiile grammaticei; pte cuvânțăl spânzurat de pronomen; gerundium,* g.n. *grai ca acela care are însămnare şi pătimitoare şi făcătoare; adverbialiter după tocmala adverbiumului; gerundiva,* g.n.pl. *cuvinte ca acealea în grammatică, care să formăluiesc de la gherundium* etc.

Dintre puținele cuvinte care se referă la lexic, menționăm: *compoziție* şi *numitură*: *paronomasia,* g.f. *numitură spre dâns, când doaor cuvinte asemine cu multă usebire înțeleagerea le iaste; di,* praepo. *cu care nu trăiesc afară de compoziții* etc.

Foarte des este folosit în textul *Dicționarului* lui Corbea cuvântul *silavă*, mai ales în definirea unei mari diversități de metri[4]: *amphibrachus,* g.m. *al stihurilor leteneşti din părți din scurtă silavă stătători picior; dactylus,* g.m. *ca acela picior în vers a căruia silava cea dintâi iaste lungă, iară ceale doaoă de pa urma scurte; iambus,* g.m. *picior ca acela în verş căruia silava cea dintâi îi iaste scurtă, ceaealaltă lungă; pyrrhicus,* g.m. *picior de doao silave în verş* etc.

Toate aceste elemente arată că Teodor Corbea era un bun cunoscător al gramaticii latine şi slavone, mulți dintre termenii folosiți fiind preluați din terminologia latină, mai puțin slove glasnice şi neglasnice, luate, fără îndoială, din terminologia gramaticii slavone. Aceste cunoştințe de gramatică ne îndreptățesc să facem şi o circumscriere a locului unde Corbea şi-a desăvârşit învățătura: ea coincide cu orientarea studiului din Academia înființată de Petru Movilă la Kiev, putând bănui eventual o şcoală care a fost inspirată de aceasta (Lwow?).

Corbea extinde cunoştințele sale de gramatică latină şi slavonă şi asupra unor observații de limba română. Atunci când dă echivalentul unui adjectiv latin printr-un adjectiv românesc, el dă forma de masculin, dar şi desinența formei feminine: *abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; abaptistus, -a, -um nemăsurat, nemăsurată; abditus, -a, -um tăinuit, -ă, ascuns, -ă; ablativus, -a, -um ducători, -re; absolutus, -a, -um svârşit, -ă, dezlegat, -ă; absonus, -a, -um necuvios sunători, -re* etc. În situația în care un adjectiv este tradus printr-o perifrază, cărturarul adaugă definiția suplimentară *pă trei neamuri: acernus, -a, -um de arțar (pă trei neamuri); aedonius, -a, -um trațienesc, -ă; iarăş: de preveghitoare (pă 3 neamuri); aeneus, -a, -um de aramă (pă 3 neamuri); aequaevus, -a, -um de o vreame (pă trei neamuri); aequanimus, -a, -um cu inimă lină (pă 3 neamuri); aequores, -a, -um de mare (pă 3 neamuri); aerarius, -a, -um de aramă (pă 3 neamuri), arămos, -ă.* Am putea bănui că Teodor Corbea avea în vedere cele trei forme ale adjectivului variabil latin, dar el procedează în mod identic şi când este vorba de adjectivele

[4] Nu credem că este o simplă coincidență preocuparea lui Corbea pentru acest domeniu, din moment ce el este şi autorul unei *Psaltiri* în versuri.

BDD-A1858 © 2000-2001 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:00:02 UTC)

latineşti cu două forme: *affînis, -e vecin, -ă, de aproape (pă 3 neamuri); alaris, -e de arepi (pă 3 neamuri); aequiformis, -e într-o formă (pă 3 neamuri); animalis, -e despre viețuitoare (pă 3 neamuri)* şi când este vorba despre adjective invariabile *anguipes, g.om. cu picior de şarpe, picior strâmbu (pă 3 neamuri).* Acest lucru ne dovedeşte că el avea cu certitudine în vedere observațiile făcute asupra limbii române. Corbea face această mențiune în 47 de situații, ultimul cuvânt-titlu latin în dreptul căruia găsim această observație fiind *dimidius, -a, -um;* dintre acestea 7 sunt adjective variabile cu două terminații, 5 sunt invariabile, 3 sunt notate ca substantive, fiind, de fapt, adjective invariabile substantivizate: *aedilitius,* g.m. *spre boieria ziditoriului meşter lucru sau altceva (şi aşa pă trei neamuri); atricolor,* g.m. *în față neagră (pă 3 neamuri),* iar restul de 32 sunt adjective variabile cu trei terminații. Ulterior el nu mai face asemenea mențiuni.

Neutrul românesc, care nu are desinențe proprii, precum cel latin sau slavon, a fost şi pentru Corbea, ca şi pentru lingviști ai secolului al XX-lea, „pricină de sminteală"; de aceea (e adevărat, o singură dată), el vorbeşte despre „2 neamuri româneşti". Că observațiile lui Corbea se referă la limba română şi nu sunt replici la gramaticile latine sau slavone ne este confirmat de două formulări explicite: *aetolus, -a, -um de la Etolia om sau altceva, fieştece neam va fi (pentru că aşa umblă la rumâni acest feali de nume adăogători)* şi *dimidius, -a, -um jumătate (pă 2 neamuri rumâneşti).*

Dicționarul latin-român al lui Teodor Corbea se dovedeşte, şi sub raportul concepției lingvistice, a fi o lucrare care depăşeşte cu mult nivelul lexicografiei din cultura noastră veche, anticipând, nu numai ca bogăție a materialului lingvistic, ci şi în concepție, lexicografia Şcolii Ardelene. Cunoştințele sale largi de limbă fac ca această lucrare să fie, aşadar, interesantă şi din punctul de vedere al istoriei lingvisticii româneşti.

Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj
Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, 12 – 14

BDD-A1858 © 2000-2001 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 22:00:02 UTC)